

УДК 346.93



Ніколенко Людмила Миколаївна,
доктор юридичних наук, професор
(Донецький юридичний інститут МВС України)

ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ПРАВІ

Статтю присвячено дослідженню поняття та значення судової практики у господарському процесуальному праві. Проведено порівняльний аналіз таких понять, як «судова практика» і «судовий прецедент», виявлено їх особливості. Обґрунтовано, що поступова інтеграція законодавства скасовує межі між англосаксонською та романо-германською правовими системами. Зауважено, що в умовах напрацювань нового Верховного Суду України та зміни процесуального законодавства було б доцільним легалізувати судову практику як джерело господарського процесуального права, з регламентацією повноважень та меж їх реалізації судовими органами.

Ключові слова: *судова практика, господарське процесуальне право, судова система, джерело права, Європейський суд із захисту прав людини, судові рішення.*

Постановка проблеми. Питання щодо правової природи судової практики, визначення її місця, ролі у процесуальному законодавстві, її значення для вдосконалення господарського судочинства та правової системи взагалі завжди були актуальними. Тлумачити судову практику та визначати її сутність намагалися не тільки вчені-правознавці, а також практикуючі юристи. Це пов'язано з тим, що судова практика реагує на зміни, які відбуваються у суспільстві, скоріше, ніж правотворець. За допомогою судової практики можливо визначити ефективність тих чи інших правових норм, необхідність їх зміни та напрямки удосконалення. Слід зазначити, що на сьогодні об'єднуючим фактором дослідження судової практики є єдність її розвитку в напрямку одноманітності. Тобто усталена судова практика, перш за все, свідчить про усунення прогалин нормативно-правового регулювання суспільних відносин, деяких суперечностей у законодавстві, що є важливими факторами розвитку і вдосконалення сучасного права в Україні.

В умовах продовження євроінтеграційних процесів в Україні, прийняття процесуальних кодексів, продовження реформи судової системи суперечливість та дискусійність поглядів у науковій юридичній літературі щодо визнання судової практики джерелом права свідчать про необхідність подальших досліджень, у тому числі поняття, сутності судової практики та її значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми судової практики, як вже було зазначено вище, постійно привертають увагу вчених і практикуючих юристів. Питання судової практики досліджували у своїх роботах В. Е. Беяневич, О. А. Беяневич, О. К. Вишняков, П. А. Гук, Н. В. Єфремова, С. С. Зміївська, Л. А. Луць, М. В. Мазур, А. А. Марченко, О. П. Подцерковний, П. М. Рабинович, В. В. Резнікова, Т. В. Росік, О. Ф. Скакун, М. І. Сірий, Т. В. Степанова, Л. І. Харитонова, Д. Ю. Хорошковська, С. В. Шевчук та інші вчені.

Метою даної статті, відповідно до чітко сформульованої та належно актуалізованої тематичної проблеми, є комплексне наведення, детальний аналіз та ґрунтовне осмислення судової практики як самостійної правової категорії, визначення поняття, сутності та її ролі в системі джерел права.

Виклад основного матеріалу. Судова практика як правова категорія має свою історію розвитку, але головною метою завжди було досягнення справедливого та законного вирішення судових справ. У процесі розгляду справи суди здійснюють тлумачення норм законодавства, у результаті такого тлумачення заповнюються існуючі прогалини у законодавстві.

Поняття «судова практика» має широке розповсюдження, але, не зважаючи на це, у законодавстві та науковій літературі немає однозначного визначення. Також дискусійним є питання щодо визнання судової практики як джерела господарського процесуального права.

Словник української мови визначає «практику» як діяльність людей, спрямовану на перетворення матеріального світу (на створення матеріальних і духовних благ, необхідних умов існування суспільства, втілення в життя ідей, планів, намірів) [1]. Юридичний словник надає визначення «судової практики» як діяльності судових органів зі здійснення правосуддя; форми накопичення професійного досвіду судами загальної і спеціалізованої юрисдикції, Конституційним Судом України [2]. Ці визначення носять загальний характер, але можуть слугувати підставою для дослідження поняття та сутності судової практики.

У науковій літературі вчені тлумачать судову практику за різними критеріями. Наприклад, Т. В. Росік під судовою практикою розуміє особливий різновид юридичної діяльності, що реалізується уповноваженими суб'єктами на національному та міжнародному рівні у встановленому законом порядку з метою здійснення правосуддя чи офіційного тлумачення правових норм, результатом якого є прийняття відповідного акта, що закріплює правоположення [3, с. 9]. С. В. Шевчук судову практику у широкому сенсі трактує як діяльність органів судової влади, що втілюється у прийнятих юридичних актах, а у вузькому — як створення правоположень нормативного характеру, конкретизації законів тощо [4, с. 3–4]. О. Ф. Скакун розуміє судову практику як діяльність судів та їх результати [5, с. 8]. Д. Ю. Хорошковська визначає судову практику як нормативно закріплену діяльність судів та вироблення ними у процесі діяльності загальних положень у вигляді правил, принципів та визначень, що мають певний загальнообов'язковий характер [6, с. 156]. П. М. Рабинович наголошує, що судова практика — це юридична діяльність судів, пов'язана з врегулюванням нетипових ситуацій правозастосування, і закріплення об'єктивованого досвіду цієї діяльності [7, с. 50].

Деякі вчені визначали судову практику через характеристику більш загального поняття — юридичної практики, виробленого загальною теорією держави і права [8, с. 177]: юридична практика — це діяльність із видання (тлумачення, реалізації тощо) юридичних приписів, яка розглядається в єдності з накопиченим соціально-правовим досвідом [9].

Є. О. Харитонов зазначає, що під судовою практикою розуміють керівні роз'яснення вищих судових органів, а також багаторазове, уніфіковане розв'язання судами однієї категорії справ [10, с. 42]. П. А. Гук під судовою практикою розуміє результат, підсумок судової діяльності у конкретній справі або узагальненої категорії справ, що заснований на досвіді і суддівському розсуді, закріплений у судовому акті, що містить правоположення, тлумачення норми права, які служать взірцем для застосування [11, с. 165].

На підставі зазначеного вище можна зробити висновок, що думки вчених щодо поняття судової практики можливо згрупувати шляхом її визначення: як діяльність судів з ухвалення судового рішення з конкретної справи; як ухвалення судових актів всіх інстанцій або керівні роз'яснення вищих судових органів.

Особливої уваги заслуговують думки таких вчених, як М. В. Мазур та В. В. Резнікова. М. В. Мазур до поняття «судова практика» в широкому значенні включає: 1) будь-яку діяльність судових органів щодо розгляду та вирішення конкретних справ; 2) соціально-правовий досвід, накопичений у результаті цієї діяльності. У вузькому значенні до вказаного поняття він відносить: 1) діяльність судових органів щодо здійснення правосуддя; 2) усі результати цієї діяльності; 3) певну частину результатів судової діяльності [12, с. 494]. В. В. Резнікова судову практику у широкому сенсі розглядала як різновид юридичної практики — діяльності по виданню, тлумаченню, реалізації тощо юридичних приписів,

що взята в єдності з накопиченим соціально-правовим досвідом; у вузькому значенні — як відповідний об'єктивований досвід — результат правозастосування. Вона виказує думку щодо марних спроб формулювання її однозначної доктринальної дефініції [13, с. 98].

На підставі зазначеного вище можна зробити наступні висновки, що у науковій літературі немає єдиної точки зору щодо поняття судової практики, причому ні в загальній теорії права, ні в галузевих. З іншої точки зору, різноманітність поглядів свідчить про те, що питання судової практики мають відповідний рівень розробки, та про інтерес до цього питання, особливо в умовах адаптації національного законодавства до європейського. Можна погодитися, що підсумок або результат діяльності суду у вигляді судового рішення є судовою практикою. Між вченими немає згоди стосовно того, які види судових актів та яких судів складають судову практику.

Для вироблення системного підходу до розуміння судової практики її слід класифікувати на види залежно від:

–права, яке було застосовано: судова практика з матеріально-правових або процесуальних питань;

–предмета діяльності: судова практика щодо застосування господарського, земельного та іншого законодавства [14].

Судову практику слід розглядати як юридичну діяльність судів всіх інстанцій при здійсненні правосуддя за конкретними справами з процесуальних та матеріально-правових питань, метою якої є ухвалення судових актів. Судова практика не може розглядатися окремо як діяльність або як керівні роз'яснення судових органів, тому що будь-яка діяльність спрямована на отримання результату. Результатом судової діяльності є ухвалення судових актів.

Значення судової практики розкривається, по-перше, у визначенні однакового підходу судів при вирішенні аналогічних спорів; по-друге, за допомогою судової практики визначаються прогалини у законодавстві, які потребують негайного усунення за допомогою прийняття відповідних змін до законодавства. Тобто судова практика спонукає до удосконалення законодавства, а також є показником ефективності судочинства та його відповідності міжнародним стандартам.

Щодо включення до судової практики постанов Пленумів Верховного Суду України (Вищого господарського суду України, Вищого адміністративного суду України) та рішень, висновків Конституційного Суду України, то такі судові акти є засобом впровадження в діяльність судів нижчих інстанцій основних положень та напрямів, які спрямовані на формування однаковості судової практики. Тобто постанови Пленуму Верховного Суду України і рішення, висновки Конституційного Суду України з тих чи інших спірних правових питань є засобом забезпечення однаковості судової практики, а не елементом самої судової практики. Наприклад, постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 26.12.2011 р. № 18 «Про деякі питання практики застосування Господарського процесуального кодексу України судами першої інстанції» [15] ухвалена з процесуальних питань; постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 29.05.2013 р. № 12 «Про деякі питання практики застосування законодавства про оренду (найм) майна» [16] ухвалена з матеріальних питань, постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 25.02.2016 р. № 4 «Про деякі питання практики вирішення спорів, що виникають з корпоративних правовідносин» ухвалена з процесуальних та матеріальних питань [17]. Тобто ці судові акти не створюють нову правову норму, вони лише визначають напрям судової діяльності при розгляді відповідних справ, забезпечують однаковість застосування відповідного законодавства.

Судові акти Конституційного Суду України деякі вчені визнають як: правові позиції; систему висновків та аргументів, виявлених у ході розгляду конкретних справ, за певною проблематикою та таких, що мають як загальний, так і обов'язковий характер [18, с. 18]; ставлення до нових правових відносин, які виникли у зв'язку з діяльністю держави, що ви-

значає характер дій (позицій) Конституційного Суду України, які формуються в актах (у мотивувальній і резолютивній частинах) [19, с. 28].

Судову практику слід відрізнити від узагальнень, сформульованих Верховним Судом України та вищими спеціалізованими судовими інстанціями, Конституційним Судом України, які спрямовують судову діяльність. Тому постанови пленумів Верховного Суду України, а також раніше прийняті постанови Пленуму Вищого господарського суду України та Вищого адміністративного суду України слід розглядати як судові акти, що містять положення загальнообов'язкового характеру для нижчестоящих судів, спрямовані на забезпечення єдності судової практики. Згідно зі статтею 36 Закону України «Про судочинство та статус суддів» Верховний Суд України здійснює узагальнення судової практики та забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом [20].

Стаття 11 ГПК України визначає, що суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини як джерело права. Стаття 17 Закону України від 23 лютого 2006 р. «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» також прямо передбачає, що суди при розгляді справ застосовують практику Європейського суду з прав людини як джерело права. Але щодо практики Європейського суду з прав людини як джерела права, то як джерело права розглядається не судова практика Європейського суду з прав людини взагалі, а окремі рішення по справах. Можна констатувати обмежене функціонування прецедентного права в континентальній правовій системі, до якої відноситься й Україна. У даному випадку логічніше використовувати поняття «судовий прецедент», який тлумачиться як вирок або інше рішення суду, що цитується у наступному спорі як зразок або аналогія для пояснення під час вирішення схожої справи чи як правова позиція [21]. Особливістю судового прецеденту є те, що це одиначне рішення з конкретної справи, а судова практика — це сукупність певної категорії справ, що спрямована на забезпечення єдності процесу.

Узагальнюючи зазначене вище, можна констатувати, що судова практика в Україні не може бути розглянута як джерело права у зв'язку з особливостями правової системи. У той же час поступова інтеграція законодавства скасовує межі між правовими системами, і деякі особливості англосаксонської правової системи ми можемо вже бачити у романо-германській правовій системі та навпаки. В українській системі права використовуються елементи прецедентного права, це обумовлюється правовою ідеологією, тлумаченням джерел права, розвитком судової системи та іншими національними особливостями.

Можна допустити, що постанова Верховного Суду України як касаційної інстанції з розгляду конкретної справи може бути розглянута як судовий прецедент (при внесенні відповідних змін до законодавства), але ні в якому разі — як судова практика (у розумінні джерела права). Крім того, таке рішення може стати прецедентним, якщо на його підставі будуть прийняті інші аналогічні рішення, які сформулюють певні норми.

Стаття 11 ГПК України наголошує, що суд розглядає справи відповідно до Конституції України, законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; застосовує правові акти, прийняті відповідним органом на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що встановлені Конституцією та законами України; визначає, що, якщо спірні відносини не врегульовано законодавством, суд застосовує звичаї, які є вживаними у діловому обороті, аналогію закону або аналогію права, тому вбачаємо за доцільне легалізувати судову практику як джерело господарського процесуального права, з чіткою регламентацією правотворчих повноважень судових органів, а також визначенням меж реалізації цих повноважень.

Список використаних джерел

1. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970–1980. URL: <http://ukrlit.org/slovyk/>

%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0.

2. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998. URL: http://leksika.com.ua/16291022/legal/sudova_praktika.
3. Росік Т. В. Роль судової практики в сучасній правотворчості: теоретико-прикладні аспекти : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права історія політичних і правових учень». Київ, 2016. 20 с.
4. Шевчук С. В. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади : автореф. дис... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права історія політичних і правових учень»; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Х., 2008. 38 с.
5. Скакун О. Ф. Общее сравнительное правоведение. Основные типы (семьи) правовых систем : учеб для студ. вузов. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. 464 с.
6. Хорошковська Д. Ю. Роль судової практики в системі джерел права України: теоретико-правове дослідження : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень; Ін-т законодавства Верхов. Ради України». К., 2006. 20 с.
7. Рабінович П. М. Застосування Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду в Україні : монографія / П. М. Рабінович, О. В. Соловійов. К.: 2014. 208 с.
8. Палешник С. І. До питання про тлумачення судової практики / С. І. Палешник // Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2013. Вип. 25. С. 168–179.
9. Загальна теорія держави і права [Текст] : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Х.: Право, 2011. 584 с.
10. Цивільне право України : підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. К.: Істина, 2003. 776 с.
11. Гук П. А. Судебная практика как форма судебного нормотворчества в правовой системе России: общетеоретический анализ : дис. ... д-ра юрид. наук. М., 2012. 232 с.
12. Мазур М. В. Судова практика як джерело права: проблема визначення поняття. *Форум права*. 2011. №. С. 493–497.
13. Резнікова В. В. Судовий прецедент: чи визнано за ним статус офіційного джерела права в контексті реформування господарсько-процесуального законодавства України? *Вісник господарського судочинства України*. 2012. № 1. С. 90–101.
14. Трофимова Л. А. Понятие и значение судебной практики в российской правовой системе . URL: <http://xn---7sbbaj7auwnffhk.xn--p1ai/article/19742>.
15. Про деякі питання практики застосування Господарського процесуального кодексу України судами першої інстанції : Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 26.12.2011 р. № 18 URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0018600-11>.
16. Про деякі питання практики застосування законодавства про оренду (найм) майна : постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 29.05.2013р. № 12 URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0012600-13>.
17. Про деякі питання практики вирішення спорів, що виникають з корпоративних правовідносин : постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 25.02.2016 р. № 4 URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0004600-16>.
18. Конституционный судебный процесс / отв. ред. М. Саликов. М. : Норма, 2003. 177 с.
19. Тесленко, М. Юридична сила і значення правових позицій Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2003. № 4. С. 36–41.
20. Про судочинство та статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 31. Ст. 545.
21. Encyclopedia Britannica. URL: <http://www.britannica.com/ebc/article/>.

Николенко Людмила Николаевна,
доктор юридических наук, профессор
(Донецкий юридический институт МВД Украины)

ПОНЯТИЕ И ЗНАЧЕНИЕ СУДЕБНОЙ ПРАКТИКИ В ХОЗЯЙСТВЕННОМ ПРОЦЕССУАЛЬНОМ ПРАВЕ

Статья посвящена исследованию понятия и значения судебной практики в хозяйственном процессуальном праве. Проведен сравнительный анализ таких понятий, как «судебная практика» и «судебный прецедент», выявлены их особенности. Обосновано, что постепенная интеграция законодательства стирает границы между англосаксонской и романо-германской правовыми сис-

темами. Обозначено, что в условиях наработок нового Верховного Суда Украины и изменения процессуального законодательства представляется целесообразным легализовать судебную практику как источник хозяйственного процессуального права, с регламентацией полномочий и пределов их реализации судебными органами.

Ключевые слова: судебная практика, хозяйственное процессуальное право, судебная система, источник права, Европейский суд по правам человека, судебное решение.

Nikolenko Lyudmila Nikolaevna,
Doctor of Law, Professor
(Donetsk Law Institute of MIA of Ukraine)

THE CONCEPT AND THE MEANING OF JUDICIAL PRACTICE IN THE ECONOMIC PROCEDURAL LAW

The article is devoted to the study of the concept and meaning of judicial practice in the economic procedural law. A comparative analysis of such concepts as «judicial practice» and «judicial precedent» has been carried out and their features have been revealed. It is substantiated that the gradual integration of legislation abolishes the boundaries between the Common and Continental law legal systems. It was noted that in the conditions of work of the new Supreme Court of Ukraine and changes in procedural legislation, it seems expedient to legalize court practice as a source of economic procedural law, with the regulation of powers and the limits of their implementation by the judicial authorities.

Key words: *judicial practice, economic procedural law, judicial system, source of law, European Court of Human Rights, judicial decision.*

Надійшла до редколегії 18.02.2018